

Żydzi w historii Świebodzina i obszaru świebodzińskiego¹

Marek Nowacki

Powszechny jest pogląd, że społeczność żydowska w Europie wczesnośredniowiecznej cieszyła się dużą autonomią, równouprawnieniem, a często przywilejami lub względami władców. Sytuacja diametralnie zmieniła się w okresie krucjat w XII wieku. W atmosferze odrodzenia religijnego i walk o Ziemię Świętą niechęć chrześcijańskiego świata zwróciła się m.in. przeciwko Żydom. Po aktach wypędzeń, izolacji i oskarżeń o profanację kulminacja wrogości nastąpiła w czasie wielkiej epidemii dżumy w latach 1348-1350. Epizody prześladowań Żydów, inspirowane przez tzw. biczowników, odnotowują w roku 1349 także historycy piszący o Świebodzinie².

W monarchii habsburskiej – do której w okresie wczesnonowożytnym należał śląski Świebodin – po wcześniejszych wydaleniach w roku 1421, uregulowano sytuację prawną ludności żydowskiej, zmierzając do jej ochrony, co wyraźnie zalecała ordynacja policyjna dla całej Rzeszy z 1577 roku³. Praktyczne jej stosowanie utrudniały ostre konflikty religijne i ekonomiczne tej epoki. Ich rezonansem są artykuły 31 i 32 statutów miejskich Świebodzina z 1678 roku, powołujące się na jeszcze wcześniejsze ustalenia, zakazujące handlu z Żydami w dni świąt kościelnych i w czasie trwania targów, zamykające bramy miasta przed Żydami w niedziele i ostrzegające przed uprawianiem lichwy⁴. Zarządzenia te dotyczyły Żydów przybywających do Świebodzina z zewnątrz, ponieważ aż do drugiej połowy XIX wieku nie możemy potwierdzić stałej obecności Żydów w Świebodzinie. Ale już z drugiej połowy XVI wieku znane są przypadki okazjonalnej obecności w mieście polskich Żydów podczas zawierania transakcji handlu wełną i sukniem świebodzińskim. Na przykład w 1582 roku kupiec poznański Izaak Łazarz otrzymał zapewnienie od miejscowego sukiennika Andrzeja Giringka, że w zamian za wełnę otrzyma określoną ilość dobrej jakości sukna

---

¹ Tekst jest na nowo zredagowaną i nieco rozszerzoną wersją artykułu, który ukazał się w zbiorze: Marek Nowacki, *Powiat świebodziński. Szkice historyczne*, wyd. 2, Świebodin 2006, s. 48-51.

² Gustav Zerndt, *Geschichte von Stadt und Kreis Schwiebus*, cz. 1, Schwiebus 1909, s. 107-108.

³ Die Reichspolizeiordnung vom 9. November 1577 – por. Matthias Weber, *Die Reichspolizeiordnungen von 1530, 1548 und 1577. Historische Einführung und Edition* (= Ius Commune. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte Frankfurt am Main. Sonderhefte: Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte 146), Frankfurt am Main 2002.

⁴ *Statuty miasta Świebodzin[a] z 1678 roku*, red. Wiesław Zdanowicz, Świebodin 1993, s. 17-18; por. Samuel Gotthilf Knispel, *Geschichte der Stadt Schwiebus, von ihrem Ursprung an, bis auf das Jahr 1763*, Züllichau 1765, s. 345 (w art. 32 bez jednoznacznego odniesienia do Żydów); Gustav Zerndt, dz. cyt., cz. 2, Schwiebus 1914, s. 335 oraz *Dzieje Świebodzina*, pod red. Wojciecha Strzyżewskiego, Świebodin-Zielona Góra 2007, s. 103 (porządek policyjny).

barwionego⁵. Inny Żyd z Jass oferował we Lwowie w 1580 roku do dalszego wywozu za granicę, popularne sukno świebodzińskie⁶. Od XVI do XVIII wieku kupcy żydowscy odwiedzający Świebodzin, w tym międzyrzeccy, byli aktywnymi uczestnikami, zarówno legalnego handlu, jak i nielegalnego przemytu takich towarów jak wełna, pierze i sól na obszar Śląska. Powodowało to konflikty, które szczególnie nasiliły się w początkach XVIII wieku, kiedy to na całym obszarze świebodzińskim, poza samym Świebodzinem, odnotowano 150 Żydów⁷. Zamieszkiwali oni od końca XVII wieku w nadgranicznych wioskach na południu (Podła Góra, Skąpe) – w dobrach cysterek z Trzebnicy – i mieli tutaj nawet swoją synagogę. Byli prawdopodobnie emigrantami z Polski. Biskup wrocławski Franz Ludwig von Pfalz-Neuburg (1683-1732), wsparty przez konsystorz biskupi, nakłaniał bezskutecznie cysterki do ich usunięcia (1701). W dobrach cystersów paradyskich tymczasem Żydów praktycznie nie notowano, jeśli pominiemy tu ich aktywności finansowe (pożyczki dla opatów i poddanych klasztoru). Pozostali Żydzi mieszkali wówczas rozproszeni w innych, większych miejscowościach obszaru, będących dobrami szlacheckimi – w Mostkach i Wilkowie oraz w nadgranicznych – Rosinie i Szczarńcu⁸. W samym Świebodzinie tymczasem w ramach szerszej akcji reorganizacji przysięg miejskich specjalną przysięgę w języku hebrajskim ustalono dla żydowskich przybyszów (1666-1668), a nowy edykt dotyczący handlu wełną i suknem z 1687 roku obowiązywał również tę grupę, co wyraźnie podkreślono na początku tekstu tego dokumentu⁹.

Oprócz wspomnianych oskarżeń o kontrabandę wobec Żydów wysuwano wtedy inne zarzuty – o fałszowanie znaków towarowych, handel wędrowny (zakazany patentem cesarskim z 1721 roku),

---

⁵ Antoni Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie w XIV-XVII wieku*, Warszawa 1955, s. 184; por. Leon Koczy, *Studia nad dziejami gospodarczymi Żydów poznańskich przed połową wieku XVII*, Kronika Miasta Poznania, r. 13, 1935, nr 1, s. 49 oraz nr 2-3, s. 228, a także szerzej w kontekście wymiany z Wielkopolską – *Dzieje Świebodzina*, dz. cyt., s. 142-151.

⁶ Roman Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. 2: Tablice i materiały statystyczne, Poznań 1929, s. 257.

⁷ Johannes Splittgerber, *Die Gegenreformation im Kreise Schwiebus*, Jahrbuch für Brandenburgische Kirchengeschichte, t. 11/12, 1914, s. 95 (na podstawie niezachowanej księgi protokołów parafii katolickiej w Świebodzinie z 1706 r.).

⁸ Bernhard Brillling, *Die schlesische Judenschaft im Jahre 1737*, Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau, t. 17, 1972, s. 44-47, 50, 58; Bernhard Brillling, *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1972, s. 5-6, 168 przyp. 4 (ok. 1650); por. Aloys Bach, *Geschichte und Beschreibung des fürstlichen jungfräulichen Klosterstiftes Cistercienser Ordens in Trebnitz*, hg. v. August Kastner, Neisse 1859, s. 132-133, 188; Konrad Wutke, *Nationale Kämpfe im Kloster Trebnitz*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, t. 25, 1891, s. 46 (1701); Gustav Zerndt, *Die Trebnitzer Stiftsgüter im alten Kreise Schwiebus*, Heimatkalender des Kreises Züllichau-Schwiebus auf das Jahr 1929, Jg. 4, s. 48-49; o dobrach paradyskich zob. *Dzieje Świebodzina*, dz. cyt., s. 506 (Nowy Dworek), s. 524 (Rusinów) oraz Andrzej Kirmiel, *Międzyrzecz i ziemia międzyrzecka. Szkice z przeszłości*, Zielona Góra 2015, s. 157; por. jeszcze *Dzieje Świebodzina*, dz. cyt., s. 515 (Rosin); o szerokim kontekście śląskim, w tym edykcie tolerancyjnym z 1713 roku zob. Jarosław Kuczer, *Podstawy prawnej egzystencji społeczności żydowskiej księstwa głogowskiego w okresie rządów habsburskich (1526-1740)*, w: *Religijność na polskich pograniczach w XVI-XVIII wieku*, red. Dariusz Dolański, Zielona Góra 2005, s. 97-111; o archiwaliach dla tego okresu we Wrocławiu zob. Roman Stelmach, *Materiały do dziejów Świebodzina zachowane w Archiwum Państwowym we Wrocławiu*, w: *Świebodzin – 700 lat historii*, red. Wojciech Strzyzewski, Świebodzin 2002, s. 15.

⁹ Gustav Zerndt, dz. cyt., cz. 2, Schwiebus 1914, s. 338, 374-375; por. *Dzieje Świebodzina*, dz. cyt., s. 95.

sprzedawanie sukna krajowego jako zagranicznego i znowę przeciw pojedynczym kupcom chrześcijańskim. Symptomatyczny dla tego okresu jest spór proboszcza świebodzińskiego z cechem sukienników o nielegalność handlu w niedziele i święta. Sukiennicy, broniąc się przed konkurencją innych miast zezwalających rzekomo na wolny handel w święta kościelne, tłumaczyli postępowanie Żydów ich niewielką szkodliwością. Kiedy jednak skala zjawiska narastała, świebodzińska rada miejska w 1738 roku zagroziła m.in. kupcowi Lewinowi z Polski, że go aresztuje, jeśli nie powstrzyma się od nagannego pośrednictwa w skupie dużej ilości wełny. W następnym roku debatowano już nad niebezpieczeństwem przejścia całości handlu wełną przez polskich Żydów i ograniczono możliwość handlowania wełną wyłącznie do granic miasta¹⁰.

Cały wiek XVIII był okresem wahań koniunktury na towary sukiennicze. Najbardziej korzystne były okresy konfliktów zbrojnych i dużych, państwowych zamówień dla armii. Świebodzin odczuł takie ożywienie po raz pierwszy w czasie walk francusko-austriackich, jeszcze w okresie habsburskim (1733-1735). Zjawili się wtedy w mieście pierwsi kupcy żydowscy z zachodu, m.in. z Frankfurtu nad Menem, zamawiając duże ilości sukna dla armii francuskiej¹¹. Po zajęciu Śląska i Świebodzina przez Prusy (1742) okresowo następowały kolejne wielkie transakcje, prowadzone stopniowo przez dużych żydowskich przedsiębiorców (np. przez pochodzącego z Polski Abrahama Josepha w 1767 roku), wypierających dotychczasowych, raczej drobnych, konkurentów. Działalność handlową, w tym żydowską, czasowo ograniczono w 1793 roku¹². Wraz z upadkiem miejscowego sukiennictwa na przełomie XVIII i XIX wieku zniknęła bezpowrotnie obecność obcych, charakterystycznych kupców pochodzenia żydowskiego na ulicach i miejscach targowych miasta.

Prusy w okresie osiemnastowiecznej modernizacji zapewniały wolność gospodarczą i religijną licznym mniejszości narodowym, w tym Żydom. Za ich awansem ekonomicznym i społecznym szły również nowe regulacje prawne. Wysoka pozycja tzw. Żydów nadwornych i wpływ idei oświecenia zaowocowały programem emancypacji, zgodnie z wnioskami urzędnika królewskiego Ch.W. Dohma, który pisał: "Żydzi rozpatrywani jako istoty ludzkie i jako obywatele okazali się zdeprawowani tylko dlatego, że odmawiano im praw jednych i drugich"¹³. Stopniowo zatem zaczęli uzyskiwać, zarówno prawa cywilne, jak i obywatelskie. Tradycyjnie dzielono ich na "protegowanych" (przyjęcie

---

¹⁰ Stefan Dąbrowski, *Sukiennictwo w północnej części Śląska w XVI-XVIII wieku (okręg zielonogórsko-świebodziński)*, Zielona Góra 1976 (niepublikowana praca doktorska), s. 56-57, 141.

¹¹ Samuel Gotthilf Knispel, dz. cyt., s. 304.

¹² Stefan Dąbrowski, dz. cyt., s. 47, 60; Gustav Zerndt, dz. cyt., cz. 3, Schwiebus 1925, s. 602; w Świebodzinie brak było w tym czasie stałych mieszkańców pochodzenia żydowskiego – *Dzieje Świebodzina*, dz. cyt., s. 129 (śląski spis ludności z 1787 r.).

¹³ François Fontette de, *Historia antysemityzmu*, Wrocław 1992, s. 74.

niemieckiego języka, nazwisk i obyczajów) oraz "tolerowanych". Znaczącym krokiem było przyznanie w 1812 roku tej społeczności formalnego statusu pełnoprawnych obywateli państwa (edykt o prawie obywatelstwa dla Żydów), następnie równości wobec prawa (konstytucja z 1850 roku) i dostępu do polityki i karier urzędniczych (1869). W praktyce z pełni praw korzystali tylko ci Żydzi, którzy odeszli od religii mojżeszowej lub posiadali wysoki status społeczny i majątkowy. Pod koniec XIX i w początkach XX wieku następował zatem proces szerokiej naturalizacji i germanizacji środowisk żydowskich w Królestwie Pruskim. Na obszarze świebodzińskim w 1. połowie XIX wieku, w nieco już zmienionej sytuacji prawnej i bez związku z nadgranicznym położeniem, mamy do czynienia z pierwszymi, pojedynczymi przypadkami obecności Żydów w dawnych miejscowościach cystersów paradyskich (Lubrza, Nowa Wioska) oraz kontynuacji osadnictwa w dobrach szlacheckich (Mostki)¹⁴.

W Świebodziźnie jeszcze w 1855 roku nie odnotowuje się ani jednej osoby pochodzenia żydowskiego, z prawem do stałego zamieszkania, gdy tymczasem w pobliskiej Lubrzy było to 9 osób. Szerszy ruch ludności, w tym żydowskiej, rozpoczął się wraz z realizacją prawa do swobodnego osiedlania się, rozwojem gospodarczym i kształtowaniem się nowoczesnego społeczeństwa. Już w latach 70. XIX wieku mieszkało na terenie miasta około 10 rodzin żydowskich, trudniąc się zarówno kupiectwem, handlem, jak i rzemiosłem. Część z tych rodzin pochodziła ze wschodu (Laboschin, Lewin, Michaeli, Treuherz), inni przybywali z zachodu (Eitig, Philippsborn, Krause, Schlesinger). Źródłem napływu ze wschodu była zapewne Wielkopolska, natomiast pozostali ścigali z zachodnich Niemiec, Brandenburgii i pobliskiego Śląska. W kolejnych dziesięcioleciach ruch ten nie maleje, a ponad 20 rodzin wyznania mojżeszowego liczy ogółem 75 osób w 1895 roku. Dla części z nich Świebodziń był tylko etapem przejściowym do dalszej emigracji, zwłaszcza na zachód (Levysohn, Kron, Vorwärtz, Pionkowski). Nieco mniejsza społeczność (60 osób w 1910 roku) zorganizowana w gminę wyznaniową, posiadała już w 1892 roku własny dom modlitwy przy obecnej ul. Garbarskiej, przeniesiony następnie przed rokiem 1901 na obecną ul. Kolejową. Wyraźnie wyemancypowana i w zasadzie zasymilowana grupa Żydów świebodzińskich nie chciała się jednak poddać postulowanemu procesowi naturalizacji. Skala pełnej naturalizacji była niewielka i dotyczyła od początku ewangelickiej rodziny rzemieślników Rosenzweig oraz tylko części zwykle tradycyjnie nastawionych reprezentantów rodzin Bauchwitz i Silberstein (np.

---

¹⁴ Piotr Wróbel, *Zarys dziejów Żydów na ziemiach polskich w latach 1880-1918*, Warszawa 1991, s. 36-38; Artur Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785-1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988, s. 308-316, 553-556; Andrzej Kirmiel, *Żydzi w Bledzewie*, Lubuskie Materiały Konserwatorskie, t. 13, 2016, s. 186-187 (Żydzi przynależni do gminy w Bledzewie).

radca prawny Rudolf Silberstein)¹⁵. Nie miały wpływu na taką sytuację miała postawa, cieszącej się wielkimi wpływami i uznaniem, rodziny Michaeli, szczególnie dr med. Wilhelma Michaeli (był członkiem zarządu miasta, radcą sanitarnym, lekarzem katolickiej fundacji św. Józefa, doradcą fundacji Vollmara), aktywnego uczestnika żydowskiej wspólnoty wyznaniowej¹⁶.

Po pierwszej wojnie światowej liczebność ludności żydowskiej w mieście podwoiła się (112 osób – 16 czerwca 1925 roku, to jest ok. 1% ogółu mieszkańców), głównie z powodu znacznej migracji z Polski (rodziny Borer, Pinkus, Schwarz). W 1924 roku z własnych środków gmina żydowska wybudowała murowaną synagogę przy obecnej ul. Słowackiego. Żydzi świebodzińscy nadal w większości byli kupcami i drobnymi rzemieślnikami, mającymi często swe sklepy i warsztaty w samym centrum miasta (np. L. Schwarz, S. Schechter – w rynku). Niewielka, ale wpływowa była grupa przedsiębiorców (bracia Silberstein) i inteligencji (dr W. Michaeli, dr M. Chotzen, inż. M. Silberstein). W mieście działał jeszcze w początkach lat 30. XX wieku Związek Kobiet Żydowskich pod kierunkiem Cecylii Schwarz. Na obrzeżach miasta, przy obecnej ul. Sobieskiego, funkcjonował, założony już w XIX wieku, cmentarz żydowski¹⁷.

Po roku 1933, wraz z nadejściem rządów narodowosocjalistycznych w Niemczech, rozpoczął się trudny okres w życiu wspólnoty żydowskiej Świebodzina. Część osób, czując się zagrożona, wybrała od razu emigrację (np. dr praw W. Michaeli wyjechał do Szwecji), inni czekali – pełni obaw – na decyzje władz. Ze strony niemieckich mieszkańców miasta nie odczuwano żadnych wyraźnych restrykcji czy prześladowań. Ofiarą kontroli nad przepływem kapitału stała się jedynie zastrzeżona

---

¹⁵ *Deutsche Städtebuch. Handbuch städtischer Geschichte*, hg. v. Erich Keyser, t. 1: Nordostdeutschland, Stuttgart-Berlin 1939, s. 571 (Lubrza), 638 (Świebodzin – informacje z lat 1855, 1895 oraz 1905 – 62 osoby i 1929 – 112 osób); por. Gustav Zerndt, dz. cyt., cz. 3, Schwiebus 1925, s. 658 (w 1861 r. brak ludności żydowskiej w mieście); dane osobowe z analizy ksiąg USC w Świebodzinie od 1874 roku (kopie w archiwum Muzeum Regionalnego w Świebodzinie); *Adreßbuch für die Städte Züllichau u. Schwiebus unter Berücksichtigung der umliegenden Ortschaften des Kreises*, Züllichau 1892, s. 171; *Adreßbuch für die Städte Züllichau u. Schwiebus unter Berücksichtigung der Ortschaften des Kreises*, Züllichau 1901, s. 218; *Adreßbuch für die Städte Züllichau, Schwiebus und Liebenau unter Berücksichtigung der Ortschaften des Kreises*, Züllichau 1912, s. 87; *Adreßbuch für die Städte Schwiebus und Liebenau mit Berücksichtigung der Stadt Züllichau und der Dörfer im Kreise Züllichau-Schwiebus*, Schwiebus 1913, s. 137 (odnotowano tu obecność Żydów w Świebodzinie dopiero od 1905 r. – s. 15); por. *Dzieje Świebodzina*, dz. cyt., s. 217 (kilku Żydów), s. 369 (ok. 100 osób) oraz Zbigniew Bujkiewicz, *Źródła do historii Żydów w zbiorach Archiwum Państwowego w Zielonej Górze*, w: *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. Bolesław Woszczyński, Violetta Urbaniak, Warszawa 2001, s. 442 (90 osób – bez podania przedziału czasowego).

¹⁶ *Schwiebus. Stadt und Land in deutscher Vergangenheit*, hg. v. Margarete Rothe-Rimpler, München 1974, s. 64-66 (wspomnienia syna, dr. Ernsta Michaeli, o swoim ojcu dr. Wilhelmie Michaeli).

¹⁷ *Wohnungsbuch für die Städte Schwiebus, Liebenau, Lagow und Brätz, mit Berücksichtigung der Stadt Züllichau sowie sämtlicher Landgemeinden des Kreises Züllichau-Schwiebus, auch einiger Landgemeinden benachbarter Kreise*, Schwiebus 1928, Vorwort; *Wohnungsbuch für die Städte Schwiebus, Liebenau und Brätz, für Lagow und Neu Bentschen sowie für 64 im Wirtschaftsgebiete der Stadt Schwiebus gelegene Landgemeinden*, Schwiebus 1932, s. 120; Mieczysław Szyłko, *Synagoga w Świebodzinie*, *Gazeta Świebodzińska*, r. II, nr (7), 1994, s. 10; por. *Dzieje Świebodzina*, dz. cyt., s. 217-218 oraz Zbigniew Bujkiewicz, dz. cyt., s. 445 (1919-1935: synagoga, cmentarz żydowski).

firma bankowa Hermanna Nandico, oskarżana o duże operacje finansowe z miejscowymi Żydami i zamknięta w połowie lat 30. Krytyczna okazała się jesień 1938 roku: grupę Żydów polskich deportowano do pobliskiego Zbąszynia w ramach tzw. „Polenaktion”, a część obywateli niemieckich izolowano w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen (m.in. naturalizowanego dr. E. Michaeli, który ostatecznie wyemigrował do Szwecji). Zamknięto także cmentarz, a synagogę przeznaczono na magazyn. Na liście sporządzonej w początkach 1939 roku umieszczono już tylko 20 osób „podejrzanych” o pochodzenie żydowskie. Skorygowano ją w sierpniu tegoż roku, pozostawiając 5 nazwisk (m.in. Philipsborn, Rosenthal). Można przypuszczać, że wraz z nastaniem wojny pozostały w Świebodzinie, z dawnej szeroko pojętej społeczności żydowskiej, tylko pojedyncze osoby z rodzin mieszanych lub pozostające w takich związkach, o których ostatecznych losach nic nie wiemy. Potomkowie natomiast niektórych świebodzińskich Żydów mieszkają do dziś w Izraelu (np. rodzina Waller), Szwecji (np. rodzina Michaeli) i Hiszpanii (np. rodzina Silberstein)¹⁸. Ślady obecności Żydów w Świebodzinie, mimo polityki nazistów, pozostały do lat 70. XX wieku. Przebudowana, ale zachowana synagoga spłonęła w latach 50. XX wieku i została następnie rozebrana. Podobny los spotkał cmentarz żydowski, zlikwidowany ostatecznie w początkach lat 70. XX wieku podczas akcji sprzątnięcia i porządkowania miasta.

---

¹⁸ *Dzieje Świebodzina*, dz. cyt., s. 234-235 (np. sprzedaż budynku synagogi rodzinie Galland, której reprezentant w 1892 r. był kantorem i kaznodzieją w dawnym żydowskim domu modlitwy), s. 243-245 oraz Zbigniew Bujkiewicz, dz. cyt., s. 445 (1938-1943: ankiety osobowe, ustawodawstwo antyżydowskie); *Verzeichnis der Vertriebenen des Kreises Züllichau-Schwiebus in der Bundesrepublik Deutschland und im Ausland nach dem Stande vom 1. Juli 1995*, hg. v. Ruth Schulz, Frankfurt am Main 1995, s. 65-84 (Schwiebus); szeroko o „Polenaktion” zob. Jerzy Tomaszewski, *Preludium zagłady. Wygnanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 r.*, Warszawa 1998.

Bibliografia

Adreßbuch für die Städte Schwiebus und Liebenau mit Berücksichtigung der Stadt Züllichau und der Dörfer im Kreise Züllichau-Schwiebus, Schwiebus 1913, s. 137.

Adreßbuch für die Städte Züllichau, Schwiebus und Liebenau unter Berücksichtigung der Ortschaften des Kreises, Züllichau 1912, s. 87.

Adreßbuch für die Städte Züllichau u. Schwiebus unter Berücksichtigung der Ortschaften des Kreises, Züllichau 1901, s. 218.

Adreßbuch für die Städte Züllichau u. Schwiebus unter Berücksichtigung der umliegenden Ortschaften des Kreises, Züllichau 1892, s. 171.

Bach, Aloys, Geschichte und Beschreibung des fürstlichen jungfräulichen Klosterstiftes Cistercienser Ordens in Trebnitz, hg. v. August Kastner, Neisse 1859, s. 132-133, 188.

Brilling, Bernhard, Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1972, s. 5-6, 168.

Brilling, Bernhard, Die schlesische Judenschaft im Jahre 1737, Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau, t. 17, 1972, s. 43-66, tu s. 44-47, 50, 58.

Bujkiewicz, Zbigniew, Źródła do historii Żydów w zbiorach Archiwum Państwowego w Zielonej Górze, w: Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce, red. Bolesław Woszczyński, Violetta Urbaniak, Warszawa 2001, s. 441-446, tu s. 445.

Deutsche Städtebuch. Handbuch städtischer Geschichte, hg. v. Erich Keyser, t. 1: Nordostdeutschland, Stuttgart-Berlin 1939, s. 571, 638.

Dzieje Świebodzina, red. Wojciech Strzyżewski, Świebodzin-Zielona Góra 2007, s. 95, 103, 129, 142-151, 217-218, 234-235, 243-245, 369, 506, 515, 524.

Eisenbach, Artur, Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785-1870 na tle europejskim, Warszawa 1988, s. 308-316, 553-556.

Fontette, François de, Historia antysemityzmu, Wrocław 1992, s. 74.

Kirmiel, Andrzej, Międzyrzecz i ziemia międzyrzecka. Szkice z przeszłości, Zielona Góra 2015, s. 157.

Kirmiel, Andrzej, Żydzi w Bledzewie, Lubuskie Materiały Konserwatorskie 13, 2016, s. 185-193, tu s. 186-187.

Knispel, Samuel Gotthilf, Geschichte der Stadt Schwiebus, von ihrem Ursprung an, bis auf das Jahr 1763, Züllichau 1765, s. 304, 345.

Koczy, Leon, Studja nad dziejami gospodarczymi Żydów poznańskich przed połową wieku XVII, Kronika Miasta Poznania, r. 13, 1935, nr 1, s. 47-63, tu s. 49 oraz nr 2-3, s. s. 171-231, tu s. 228.

Kuczer, Jarosław, Podstawy prawnej egzystencji społeczności żydowskiej księstwa głogowskiego w okresie rządów habsburskich (1526-1740), w: Religijność na polskich pograniczach w XVI-XVIII wieku, red. Dariusz Dolański, Zielona Góra 2005, s. 97-111.

Mączak, Antoni, Sukiennictwo wielkopolskie w XIV-XVII wieku, Warszawa 1955, s. 184.

Rybarski, Roman, Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu, t. 2: Tablice i materiały statystyczne, Poznań 1929, s. 257.

Schwiebus. Stadt und Land in deutscher Vergangenheit, hg. v. Margarete Rothe-Rimpler, München 1974, s. 64-66.

Splittgerber, Johannes, Die Gegenreformation im Kreise Schwiebus, Jahrbuch für Brandenburgische Kirchengeschichte, t. 11/12, 1914, s. 77-112, tu: s. 95.

Statuty miasta Świebodzin[a] z 1678 roku, red. Wiesław Zdanowicz, Świebodzin 1993, s. 17-18.

Stelmach, Roman, Materiały do dziejów Świebodzina zachowane w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, w: Świebodzin – 700 lat historii, red. Wojciech Strzyżewski, Świebodzin 2002, s. 9-16, s. 15.

Szylko, Mieczysław, Synagoga w Świebodzinie, Gazeta Świebodzińska, r. II, nr (7), 1994, s. 10.

Tomaszewski, Jerzy, Preludium zagłady. Wygnanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 r., Warszawa 1998.

Verzeichnis der Vertriebenen des Kreises Züllichau-Schwiebus in der Bundesrepublik Deutschland und im Ausland nach dem Stande vom 1. Juli 1995, hg. v. Ruth Schulz, Frankfurt am Main 1995, s. 65-84.

Weber, Matthias, Die Reichspolizeiordnungen von 1530, 1548 und 1577. Historische Einführung und Edition (= Ius Commune. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte Frankfurt am Main. Sonderhefte: Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte 146), Frankfurt am Main 2002.

Wohnungsbuch für die Städte Schwiebus, Liebenau, Lagow und Brätz, mit Berücksichtigung der Stadt Züllichau sowie sämtlicher Landgemeinden des Kreises Züllichau-Schwiebus, auch einiger Landgemeinden benachbarter Kreise, Schwiebus 1928, **Vorwort**.

Wohnungsbuch für die Städte Schwiebus, Liebenau und Brätz, für Lagow und Neu Bentschen sowie für 64 im Wirtschaftsgebiete der Stadt Schwiebus gelegene Landgemeinden, Schwiebus 1932, s. 120.

Wróbel, Piotr, Zarys dziejów Żydów na ziemiach polskich w latach 1880-1918, Warszawa 1991, s. 36-38.

Wutke, Konrad, Nationale Kämpfe im Kloster Trebnitz, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, t. 25, 1891, s. 42-69, tu s. 46.

Zerndt, Gustav, Die Trebnitzer Stiftsgüter im alten Kreise Schwiebus, Heimatkalender des Kreises Züllichau-Schwiebus auf das Jahr 1929, Jg. 4, s. 47-51, tu s. 48-49.

Zerndt, Gustav, Geschichte von Stadt und Kreis Schwiebus, cz. 1-3, Schwiebus 1909-1925, cz. 1: s. 107-108, cz. 2: s. 335, 338, 374-375, cz. 3: s. 602, 658.

Materiały archiwalne i niepublikowane

Dąbrowski, Stefan, Sukiennictwo w północnej części Śląska w XVI-XVIII wieku (okręg zielonogórsko-świebodziński), Zielona Góra 1976 (niepublikowana praca doktorska), s. 47, 56-57, 60, 141.

Księgi USC w Świebodzinie od 1874 roku (kopie w archiwum Muzeum Regionalnego w Świebodzinie).